

Stefan Zdravinac
Independent researcher, Serbia
zdravinac@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5335-3105

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE
NR 27 (2024)
DOI: 10.14746/pss.2024.27.13

Data przesłania tekstu do redakcji: 25.02.2024
Data przyjęcia tekstu do druku: 8.07.2024

Prosvetiteljski rad mitropolita Pavla Nenadovića: bukvarni katihizis *Orthodoxos omologija**

ABSTRACT: Zdravinac Stefan, *The enlightening work of Metropolitan Pavle Nenadović: the Orthodoxos omologia catechism*, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 27, Poznań 2024. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 259–274. ISSN 2084-3011.

The paper deals with Metropolitan Pavle Nenadović's booklet *Orthodoxos omologia*. Special attention is paid to the templates employed in its compilation. In the first part of the paper, Nenadović's educational work is described in the context of the dominant Enlightenment ideas of the 18th century. The second part of the paper critically examines available sources and testimonies, challenging and re-assessing modern hypotheses concerning the templates of *Orthodoxos omologia*. In conclusion, possible templates of Nenadović's booklet are offered.

KEYWORDS: Metropolitan Pavle Nenadović; primer catechism; Peter Mogila; Kiev primer book; the Metropolitanate of Karlovci

---

* Rad predstavlja prerađeni i dopunjeni deo master rada odbranjenog 2023. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Institutu za slavistiku Univerziteta u Kelnu.

This is an open access article licensed under the Creative Commons CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). © Copyright by the Author(s).

Prosvetiteljstvo se danas u popularnoj kulturi doživljava kao suštinski sekularni fenomen, koji predstavlja izvor moderne sekularne kulture. Duskora su i istraživači često govorili o apsolutnoj suprotstavljenosti religije i prosvetiteljstva (Sorkin, 2008, 1). Međutim, novije studije dovođe u pitanje ovakvu dualističku podelu. Pokazuje se da se u prosvetiteljstvu moglo naići na širok spektar pozicija: od potpuno sekularnih do onih sasvim religioznih. Stoga se govori o „radikalnom“ i „umerenom“ prosvetiteljstvu (Israel, 2001, 445–562) ili se prosvetiteljski stavovi nijansiraju i uvode se pojmovi kao što su rano prosvetiteljstvo, kasno prosvetiteljstvo, radikalno i umereno prosvetiteljstvo, kontraprosvetiteljstvo, visoko prosvetiteljstvo, popularno prosvetiteljstvo i tako dalje (Wirtschaftler, 2012, 9; Симић, 2022, 27).

Smatra se da je zapravo samo deo prosvetitelja bio neprijateljski raspoložen prema religiji. Većina njih je bila zainteresovana za traženje sredine između vere i razuma. Istina, nisu svi među njima bili blagočestivi; naprotiv, neretko su kritikovali jerarhiju i bili skloni verovanju u neličnog boga – deizmu. Važno je, međutim, istaći da je veliki deo njih verovao da nova otkrića u nauci i filozofiji mogu obnoviti religiju (Lehner, 2016, 2). Jedan od osnovnih postulata religijske prosvetćenosti predstavlja harmonija vere i razuma. Razumsko verovanje ima za cilj borbu protiv sujeverja; njegov glavni zadatak je bio da osnaži istinsko verovanje – ono verovanje kojim se postiže prava i ispravna vera, a koju su religijski prosvetitelji poistovećivali sa *srednjim putem* (Грбић, 2010, 432–433). Opreznost prema moći čovekovog razuma predstavlja još jedan važan momenat u rezonovanju religijskih prosvetitelja. Veličanje uma, prema njima, dovodi do nemoralnog skepticizma i bezverja. Religijski prosvetitelji tvrde da je čovekov umni razvoj, kao i razvoj njegovih etičkih načela, bez istinske vere nepoželjan i nemoguć (Грбић, 2010, 449).

Jedan od rukavaca prosvetiteljstva predstavljalo je narodno prosvetiteljstvo. Narodno prosvetiteljstvo se javlja kao posledica nastojanja kulturne elite epohe prosvetiteljstva da prosvetli ne samo sebe već i „običnog čoveka“. Ono se isprva, već na početku XVIII veka, očitava u pokušajima prosvetitelja da u narodu iskorene sujeverje i druga kvazireligijska verovanja. Kasnije su takvi pokušaji za ciljeve imali reforme usmerene na opšta ekonomska i socijalna poboljšanja. Težilo se tome da „običan čovek“ usvoji skup korisnih znanja, u to doba pre svega iz oblasti agroekonomije,

koja bi unapredila njegov život, ali i blagostanje u državi. Pored toga, neki od ciljeva su bili poboljšavanje higijenskih uslova, kao i medicine uopšte. Međutim, neslaganja oko potrebe prosvjećivanja naroda javila su se gotovo istovremeno sa težnjama za njegovim prosvjećivanjem. Takve rasprave će vrhunac dostići u trenutku kada Berlinska akademija nauka, na predlog Fridriha Drugog, objavljuje nagradno pitanje: „Da li bi imalo smisla ne prosvjećivati narod, ostavljati ga njegovim tradicionalnim idejama i greškama ili čak, zarad opšteg dobra, obmanjivati ga i navoditi na nove greške?“ Tako je, na primer, berlinski duhovnik J. F. Celner tvrdio da nije neophodno otkloniti sve narodske predrasude; štaviše, Celner je bio uverenja da ih je, u cilju očuvanja poretka, ponekad potrebno ne samo čuvati već i podsticati (Conrad, 1998, 7–9).

Premda je bilo stavova da „prosvjećeni seljak više neće uzimati plug u ruke kao njegov neprosvjećeni otac“ (Wehrmann, 1981, 145), na rusooovsko pitanje da li čoveka treba obrazovati da bude čovek ili građanin/podanik nije se uvek odgovaralo u korist potonjeg (Engelmann, Reichrath, 2022, 166). Činjenica je, međutim, da država, naročito u drugoj polovini XVIII veka, nastoji da stvori korisne, poslušne, odane i pasivne podanike (Lakuš, 2007, 68). Habzburška monarhija u tome nije predstavljala izuzetak i na razne načine je težila vaspitanju ovakvog stanovništva i očuvanju postojećeg poretka, te je nova pokolenja podučavala da se kloni svega onog što bi vodilo neposlušnosti. Stoga se štampaju priručnici poput *Dolžnosti poddanikov k njihovu Monarhu*, u kojima se podanicima objašnjava kako se ima ponašati prema vladaru i državi (Симић, 2012, 459–460). Pored toga, Marija Terezija je, otkako joj je kraj šleskih ratova dao više prostora za bavljenje unutrašnjim pitanjima, vodila aktivnu politiku monokonfesionalizacije (Костић, 2010, 250; Bürkle, 2020, 155). Monokonfesionalizam je doživljavao kao oslonac rane moderne države. Posebno u državi koju je odlikovao visok stepen raznolikosti naroda i jezika kao što je to bila Habzburška monarhija, konfesionalna homogenost je morala biti veoma privlačna za monarha. Nametanjem rimokatoličke vere carica je pokušala da uniformiše svoje podanike i time osnaži svoju državu (Bürkle, 2020, 154).

Budući bez sopstvenog državnog aparata, srpski kulturni i duhovni vođi pokušavali su da odole unifikaciji društva u Monarhiji i asimilaciji koja bi zatim usledila. U uslovima intenzivne prozelitske delatnosti,

među srpskim prosvetiteljima nije bilo mesta za spekulacije o korisnosti prosvetavanja „običnog čoveka“. Njegovo neprosvećivanje značilo bi, rečima mitropolita Mojsija Petrovića, saglasnost sa obmanjivanjem „dobrodušnih i neukih rečju o našoj pravoslavnoj veri i o našem ispovedanju da bi ih [rimski učitelji] naveli da pristanu uz njihovo učenje i postanu deca rimske crkve“ (cit. prema: Милановић, 2010, 78). Prosvetivaње naroda nije, naravno, uvek i samo za cilj imalo odbijanje unijatskih nasrtaja na njegovo versko i političko jedinstvo, već se u zavisnosti od prilika fokusiralo i na druge sfere njegovog života.

Primer jerarha koji je neprestano radio na prosvetivanju naroda i unapređivanju svih oblasti njegovog življenja jeste mitropolit Pavle Nenadović. Mitropolit Nenadović je u svom pastirskom radu često isticao neophodnost školovanja i objašnjavao kako je obrazovanje uzrok sreće i napretka. Kao što Z. Orfelin i J. Rajić razloge za propast srpske srednjovekovne države vide u lošem obrazovanju Uroša V, poslednjeg vladara iz dinastije Nemanjića (Грбић, 2016, 2), tako Nenadović ističe da je jedan od razloga stagnacije u vojnoj karijeri Srba na području Vojne granice upravo neobrazovanje (Нинковић, 2015, 422). Prosvetiteljske ideje, kao što je ona da obrazovanje ima moć da promeni čoveka, te da se njime može iskoreniti zlo i utvrditi dobro, mogu se naći u velikom broju Nenadovićevih školskih poslanica (Нинковић, 2015, 420–421). On je značajan kao veliki poklonik obrazovanja, koji je podsticao Srbe na školovanje i približavao im prosvetiteljske ideje. Nenadovićeva velika zasluga je otvaranje pokrovobogorodičnih škola, čija je namena bila školovanje bogoslova i učitelja, a preko njih i obrazovanje i prosvetivaње vernog naroda (Нинковић, 2015, 497). Da bi podstakao razvoj obrazovanja, obavezao je sve buduće sveštenike da se školuju ukoliko žele biti rukopoloženi. Osim toga, mitropolit Nenadović je zaslužan i za oživljavanje nedeljnih škola – škola koje su se pohađale nedeljom i praznicima, a služile su za to da se parohijani, pre svega stariji ljudi, nauče osnovnim crkvenim molitvama i dogmatima (Нинковић, 2015, 430).

U tim i takvim nastojanjima jedno od osnovnih sredstava koje mu je, nažalost, nedostajalo bili su udžbenici. Nenadović je radio na otvaranju srpske štamparije u Sremskim Karlovcima i za to dobio dozvolu. Uprkos tome što do otvaranja štamparije na koncu ipak nije došlo, njegov doprinos umnožavanju i širenju preko potrebnih knjiga je veliki.

Njegovom voljom preštampana je, između ostalog, *Gramatika* M. Smotrickog, a uz pomoć Z. Orfelina u bakru je izrezao *Ortodoksos omologiju*, knjižicu koja će mnogim generacijama biti osnovno uputstvo u istine pravoslavne vere (Чурчић, 2006, 64).

Da bi olakšao učenje osnovama pravoslavne vere, mitropolit 1754. godine, najpre u obliku rukopisa, šalje tekst katihetskog sadržaja manastirima, a zatim ga 1758. godine uz Orfelinovu pomoć i izdaje. Rukopis *Ortodoksos omologije*, koji je uz cirkularnu poslanicu 13. septembra 1754. godine mitropolit Nenadović poslao, morao je u svakom manastiru biti prvo prepisan, a zatim naizust naučen. Oni koji nauče tekst rukopisa udostojice se mitropolitove milosti, dok će one koji ne budu naučili čekati „dostojna kaštiga“. U međuvremenu je pomenutu knjižicu Z. Orfelin izrezao u bakru i prodavao je po ceni od „3 grošića“ (Остојић, 1907, 284–286).

Sadržaj knjižice je predstavljao minimum znanja koji je svaki sveštenik morao znati naizust i pre 1754. godine. Mitropolit Vićentije Jovanović u svojoj instrukciji sveštenicima od 1732. godine zapoveda da je svaki sveštenik dužan napamet naučiti „v kratcje izbrato iz »Ispovjedanija pravoslavnija vjeri«“. Sadržaj ekstrakta mitropolita Jovanovića je sledeći: *Tri sovjeti evangelskija; Sedm tain novago zavjeta; Tri dobrodjeteli, glagolemija bogoslovnija; Četiri dobrodjeteli evangelskija; Sedm darov duha svjatago; Plodi duha svjatago; Sedm djel milosti tjelesnija; Sedm djel milosti duhovnija; Sedm grjehov smertnih imže protivoležat čestnija dobrodjeteli; Grjesi protiv duha svjatago; Grjesi gorko na nebo vopijušči k Bogu; Devjat blaženstv evangelskih; Pet čuvstv tjelesnih; Pet čuvstv duševnih; Četiri posljednija i dostopamjatnija* (Пувапац, 1902, 23). Kao i instrukcija mitropolita Jovanovića, osim sveštenih tekstova (Simvol vere, molitva Oče naš, Blaženstva, Dekalog), *Ortodoksos omologija* je sadržala odeljke posvećene crkvenim zapovestima, delima duhovne i telesne milosti, duhovnim i telesnim čulima. *Omologija* je, dakle, pored funkcije osnovnog priručnika o najvažnijim dogmatima pravoslavne vere, mogla služiti i kao podsetnik prilikom svete tajne ispovesti, što bi bilo sasvim očekivano, budući da je poznato koliko je mitropolit Nenadović polagao na svetu tajnu ispovesti (Пувапац, 1905, 261)¹.

---

1 Pripremanje za ispovest je i u XVIII veku podrazumevalo ispitivanje savesti u odnosu na sedam smrtnih grehova, deset Božjih zapovesti, kao i na pet čula i dela duhovnog i telesnog milosrda (Тимотијевић, 2006, 35).

Prema savremenim istraživanjima, delo je nastalo, između ostalog, na osnovu Kanizijevog *Malog katihizisa* (Букашиновић, 2019, 20, 95–96). Uporednim pregledom tematske građe ova dva dela, zaključuje se da se ona skoro stoprocentno podudara. Jedan od glavnih argumenata za ovakvu pretpostavku jeste položaj crkvenih zapovesti: one su, naime, na isti način pozicionirane i kod Nenadovića i kod Kanizija (Букашиновић, 2019, 95). Sličnosti postoje i ukoliko se *Ortodoksos omologija* uporedi sa Mogilininim katihizisom. Pored strukture, *Omologiji* i Mogilinom delu su zajednički tekstovi koji čine „opremu“ katihizisa. To su *Simvol Svetog Atanasija patrijarha aleksandrijskog* i *Kratko izložjenje o vjeri patrijarha antiohijskog Anastasija i Kirila Aleksandrijskog*.

Kako je Kanizijev *Mali katihizis* u trenutku sastavljanja *Ortodoksos omologije* odavno bio prisutan na teritoriji Karlovačke mitropolije (Букашиновић, 2019, 18) i budući da je ovo delo jedno od najpopularnijih u svom žanru, čini se da je pretpostavka sasvim ispravna. Međutim, uzimajući u obzir ranija svedočanstva i hipoteze, izgleda da je predloške moguće tražiti i na drugim mestima. U nastavku rada ćemo pokušati da, na temelju svedočanstava kojima danas raspolažemo, još jednom sagledamo moguće predloške Nenadovićeve *Ortodoksos omologije*.

Pre svega, treba odgovoriti na pitanje koje je od postojećih dela mitropolit mogao imati na raspolaganju prilikom sastavljanja svoje *Omologije*. Dela koja su u tom trenutku bila prisutna na prostoru Karlovačke mitropolije, koliko je danas poznato, između ostalog su: Prokopovićevo *Pervoje učenje otrokom*, Mogilino *Pravoslavno ispovedanje*, *Propedija* Dionisija Novakovića, *Katihizis* Vasilija Križanovskog, traktat iz knjige *Mir s Bogom* Inokentija Gizelja, kao i pomenuti Kanizijev *Mali katihizis*. Među ovim delima, istraživači posebno ukazuju na značaj i rasprostranjenost Mogilinog katihizisa. Ističu da je tekst „i dan danas temelj svima istočnopравoslavnim katihizisima“ (Руварац, 1905, 233) i navode da je mitropolit Vićentije Jovanović 1733. godine propisao da svaki sveštenik mora imati Mogilino delo, što je, svakako, moralo uticati na prisutnost ovoga dela u Karlovačkoj mitropoliji.

Svedočanstva o tome da je *Ortodoksos omologija* izvod iz katihizisa javljaju se gotovo odmah po njenom sastavljanju. U cirkularu izdatom 1755. godine mitropolit piše da je dužnost nastojatelja da bratiju nadzire „ašče zapovjedanaja i sokraščeno iz katihizisa i simvola vjeri sočinjenaja [isticanje naše]

i vsjakomu monastiru za izučenje naloženaja bratija izučiša“. Međutim, kako nastojatelji manastirski nisu izveštavali o tome ko je od bratije naučio dati tekst a ko nije, mitropolit piše da će sam doći i videti „kotori onaj *ekstrakt iz katihizisa* [isticanje naše] naučili i ktori ne naučili“ (Ostojiћ, 1907, 284–285). Nekoliko godina kasnije, mitropolit ponavlja svoju naredbu da su svi, od nastojatelja do poslednjeg monaha, dužni da „kratkoje vjeri ispovjedanije u knjižici složenoje“ nauče napamet (Ostojiћ, 1907, 285–286).

Važno svedočanstvo nam ostavlja i J. Rajić u svojoj *Istoriji katihizma*. Govoreći o stanju katihetske nauke u vreme mitropolita Pavla Nenadovića, on prenosi da Nenadović: „⟨...⟩ za to nije imao ukusa, niti ponjatija, toga radi nije sa za nju ni brinuo. No da se ne bi njemu ni tu kakav nedostatak pripisivao, zapovedi da se *iz velikoga katihizma ruskoga* [isticanje naše] ispiše njegovo s početka sastavljeno raspoloženje, koje Zaharija Orfelin na bakrenim pločama izreže ⟨...⟩ i knjižica bi nazvana Ortodoksos omologija“ (Rajić, 1884, 30).

Jedno od osnovnih oruđa prilikom širenja pismenosti i obrazovanja svugde gde su se verni na prostorima Karlovačke mitropolije u XVIII veku školovali, u obrazovnim institucijama poput pomenutih škola mitropolita Pavla Nenadovića kao i van njih, bili su katihizisi. Katihizis je žanr veroučevne literature koji ima za cilj da objasni najvažnije dogmate jedne crkve. Kao takav, on pretpostavlja kratkoću, jasnoću i nedvosmislenost izlaganja i po pravilu isključuje razmatranja različitih mišljenja o pojedinim spornim pitanjima (Пономарѣв, 2013, 8–39). Karakteristike katihizisa su, u prvom redu, činjenica da je namenjen deci, odnosno odraslima koji su nepismeni, zatim nastojanje da se tekst katihizisa uči napamet i, na koncu, službenost, odnosno odobrenost od strane Crkve (Bedouelle, 1982, 36). Katihizise najčešće odlikuje izlaganje gradiva u obliku pitanja i odgovora, jer su u praksi obično bili namenjeni učenju napamet. Ovaj žanr literature obično sadrži:

- a) deo o veri, odnosno odeljak posvećen tumačenju istina vere u vidu komentara članova Simvola vere,
- b) deo o nadi, gde se tumači molitva Oče naš,
- c) deo o ljubavi, u kome se izlažu i analiziraju deset Božjih zapovesti.

Veliki katihizam ruski na koji se u ovim navodima upućuje je, po svojoj prilici, katihizis Petra Mogile. *Katihizis, to jest pravoslavno ispovedanje vere*

Petra Mogile predstavlja „fundamentalno bogoslovsko delo, koje je *de facto* pretendovalo na status bogoslovске sume“ (Корзо, 2007, 355). O značaju ovog katihizisa govori činjenica da je njegovu grčku verziju odobrio sabor crkvenih velikodostojnika: četiri patrijarha (carigradski, aleksandrijski, antiohijski i jerusalimski) i dvadeset i dva jerarha. Upravo ova grčka varijanta katihizisa poslužila kao predložak crkvenoslovenskog prevoda izvršenog 1696. godine u Kijevu (Букашиновић, 2017, 96). Delo je, zaista, obimno i složeno, i kao što je primećeno, teško da je moglo biti od koristi vernicima u Karlovačkoj mitropoliji, ako imamo na umu nivo obrazovanja opisan u Nenadovićevim poslanicama (Букашиновић, 2019, 18). Upravo zbog svoje kompleksnosti, na zahtev Petra I, Mogilin katihizis je morao biti zamenjen jednostavnijim Prokopovićevim delom *Pervoje učenje otrokom* (Костић, 2010, 103, 108).

Čak i letimičnim pregledom dela, međutim, uviđa se da na početku Mogilinog katihizisa postoji svojevrstni sadržaj (Могила, 1712, 26). Podudarnost između ovog dela Mogilinog katihizisa i *Ortodoksos omologije* je očigledna. Najpre, uočava se da su tematske i strukturne osobine tekstova gotovo identične. Takva istovetnost se zadržava od početka (sa izuzetkom naslova i molitve Presvetoj Bogorodici), pa sve do navođenja bogoslovskih vrlina. Od navođenja bogoslovskih vrlina pa nadalje postoje tematske sličnosti, s tim što su razlike u strukturi očigledne. Važno je primetiti da su Mogilini ključni pojmovi i odrednice prošireni tako da oni u *Omologiji* predstavljaju zaokruženu celinu. Na primer, u Simvolu vere, gde Mogila daje samo nekoliko početnih reči svakog člana Nikeo-carigradskog simbola vere, Nenadović daje tekst simbola u potpunosti. Razlike, međutim, postoje i one su sledeće. Najpre, u samom naslovu *Omologije* postoji interpolacija – dodate su informacije o tome kome je delo namenjeno, ko je i kada sastavio delo, kao i to ko je i kada dao tekst na štampanje. Identifikovanje čitalačke publike, sveštenstva i vernih u naslovu dela u potpunosti odgovara kontekstu koji nam je poznat: veoma nizak nivo obrazovanja i među klirom i među laicima.

Ukoliko, dakle, izuzmemo interpolirani deo naslova i molitvu Presvetoj Bogorodici, kao i nevelike razlike u formulacijama pojedinih odeljaka, sadržaj Mogilinog katihizisa i Nenadovićeva *Ortodoksos omologija* su, zaključno sa crkvenim zapovestima, identični. Kada nastavimo dalje kroz tekst, nailazimo na četiri vrste neslaganja:

- 1) postoje delovi *Omologije* koji se ne mogu naći ni u sadržaju niti u samom tekstu Mogilinog katihizisa,
- 2) neki delovi *Omologije* se ne mogu naći u sadržaju Mogilinog katihizisa, ali mogu u tekstu Mogilinog katihizisa,
- 3) postoje delovi *Omologije* kojih ima u Mogilinom sadržaju, ali su drugačije raspoređeni,
- 4) postoje nevelike razlike u formulacijama naslova pojedinih odeljaka.

Ako obratimo pažnju na strukturu *Omologije*, videćemo da ona ne odgovara uobičajenom načinu prezentacije građe u katihizisima: osnove vere se ne izlažu u formi pitanja i odgovora, već su pojmovi samo imenovani i pobrojani. Sačuvano je Orfelinovo mišljenje povodom katihizisa sastavljenog od pitanja i odgovora. U pismu mitropolitu Mojsiju Putniku Orfelin piše:

V sem (t. j. 1783.) izdatom u Rusiji malom katihizisu za narodne škole, v 35 stranic sostojaščem katihizisje njest voprosov i otvjetov. O bilo bi dal Bog, čtob nikogda ne bilo o svjatih, pače li o nepostižimih veščah voprosov, kotorie pervjee ot zapadnija cerkve črez prokljatago Petra Lombarda proizišli, i tolj veliki v božiej cerkvi razdor pričini. Origen bil prvi katiheta meždu grekami, sv. Kiril jerusalimski bil takožde učitel, no katihizisi ih ne bili voprosami i otvjetami sočineni. Voprosi i otvjeti toliko izučavšago ih polzujut, jeliko papagaja rječi, kolikim on obučen, a dalje ničego (Рубарач, 1912, 301).

Način predstavljanja građe koji zatičemo u *Omologiji* odgovara posebno vrsti katihizisa: takozvanom *bukvarnom katihizisu*. Korišćenje bukvarnog katihizisa prilikom sastavljanja *Ortodoksos omologije* bi se i očekivalo s obzirom na nizak stepen obrazovanja vernih u Karlovačkoj mitropoliji. To nam potvrđuje i prota D. Ruvarac, kada, kritikujući Rajičeve tvrdnje iznete u *Istoriji katihizma*, kaže da su u *Omologiji* „samo crkvene molitve navedene iz malog katihizisa i bukvara“ (Рубарач, 1912, 235). Da je *Omologija* sastavljena na osnovu katihizisa i bukvara, Ruvarac je zasigurno znao stoga što je nekoliko godina pre nego što će pisati kritiku Rajičeve *Istorije katihizma* štampao Nenadovićeve *Pravila za sveštenike*. U njima Nenadović naređuje:

V nedjelju i prazdnike, neotložno božestvenuju liturgiju poredu da imate služiti, i ni jedina cr'kov svoego reda služenia liturgiskago lišena da ne budet i na každyj liturgii da dolženstvuete oboego pola naroda pravo na sebe kr'st polagati i klanjati se učiti vjeruju vo jedinago Boga, otče naš, Bogorodice djevo, deset zapovesti Božija i s pročimi dobrodjeteli i tainstva v *knizje bukvarje nared napisani* [isticanje naše], jakože az v cr'kvi vo obraz služenijsa vam hristiane poučavah, i ni takožde nepresjekomo hristiane poučavati da imate, i svoja djete u Plaški i školu da pošiljut svjaščenci i hristiani (Пубарца, 1906, 466–468).

Bukvarni katihizisi predstavljaju skup najosnovnijih hrišćanskih istina, koji se najčešće izlagao u školama. Osnove bogoslovskeg znanja i pravoslavne etike u bukvarnim katihizisima najčešće su samo pobrojane. Dok tipičan katihizis teži sistematskom izlaganju hrišćanske dogmatike, bukvarni katihizis je sažet i jednostavan i ne bavi se složenim bogoslovskim pitanjima (Kopso, 2005, 61). Jedan deo pravoslavnih bukvarnih katihizisa se formirao pod uticajem rimokatoličke literature, u prvom redu katihizisa Petra Kanizija i Jakova Ladesme (Kopso, 2007, 513). U izdanjima ovakvog tipa prvi deo je najčešće jezikoslovni (azbuka i interpunkcija), zatim slede jutarnje molitve (između ostalog, Trisveto, Simvol vere, molitva Presvetoj Bogorodici, molitva Anđelu čuvaru), molitve pre i posle obeda i molitve pred spavanje. Drugi deo, katihetski, predstavljaju bukvarni katihizisi.

Ukoliko se uporedi tipična tematika i struktura bukvarnog tipa katihizisa koju donosi Korzo (2007, 516–528) sa tematikom i strukturom *Ortodoksos omologije*, podudaranja su evidentna. Ako se pretpostavi da je prilikom sastavljanja *Omologije* korišćen ovakav tip udžbenika kao predložak, mogu se objasniti sva neslaganja koja su prethodno pobrojana:

- 1) svi delovi kojih nema u Mogilinom katihizisu su prisutni: molitva Presvetoj Bogorodici, *sovjeti evangelstii, pet čuvstv tjelesnih i pet čuvstv duševnih*,
- 2) delovi *Omologije* koji se ne mogu naći u Mogilinom sadržaju su pobrojani: *tri dobrodjetelji glagolemie bogoslovnija, tri dobrodjetelji dobrotvorenija, četire dobrodjetelji evangelskija*,
- 3) odeljci koji su kod Mogile dati samo kao naslovi, u bukvarnim katihizisima se nabrajaju: *plodi duha svjatago, sedm djel miloserdija, grjechi čuždi*,

- 4) naslov odeljka *sedm grjehov smertnih, imže protivoležat čestnija dobro-djetelji* i način prezentacije građe (upareni nazivi vrlina i grijehova) u potpunosti odgovaraju Nenadovićevoj *Omologiji*.

Osim navedenih, postoje i druge sličnosti. One se tiču opreme bukvarnog katihizisa. Neretko su ovakvi tekstovi praćeni gravirom Svete Trojice koju srećemo i u *Omologiji*. Takođe, tekst koji u *Omologiji* sledi nakon trenutka „dovde iz katihizisa“, simbol Svetog Atanasija Aleksandrijskog, sastavni je deo svih katihizisa bukvarnog tipa.

Zaharija Orfelin, saradnik mitropolita Nenadovića, kao pisac bukvara je zasigurno bio upoznat sa žanrom pomenutog bukvarnog katihizisa. Ako prelistamo Orfelinov bukvar *Pervoje učenije*, videćemo da u primedbi nakon molitava pred spavanje piše:

Въ Кіевскомъ большемъ Букварѣ есть еще вещей, которыя къ знанію приличествуютъ якоже и Символь Сватаго АѦНАСИЯ; но занеже все то находится въ книжицѣ названной ОрѦодокосъ Омологиа: то мы невидѣли за потребно здѣсь повторительно поставляти, и тѣмъ множити настоящее дѣло (Орфелин, 1767, 80).

Sudeći prema informacijama koje donosi Čigoja (2010, 529), *kijevskim bukvarom* je nazivan preštampani ruski bukvar kijevskog izdanja. Ovaj bukvar je Kurcbek u svojoj štampariji 1770. godine preštampano i naslovio kao *Bukvar ili načalnoje učenije čelovjekom hotjaščim učitisja pismeni slaveno-serbskimi*. Mihailović (1964, 126) navodi da je sadržaj knjige isti kao u kijevskom bukvaru iz 1751. godine. *Kijevski bukvar* ima strukturu koja je tipična za žanr bukvarnih katihizisa. Nakon gramatičkog dela slede jutarnje molitve, zatim molitve pre i posle obeda, kao i molitve pred spavanje; katihetski deo sledi posle ovih odeljaka. Što se opreme tiče, na početku se nalazi gravira Svete Trojice, a može se naći i simbol Svetog Atanasija.

Kontrastivna analiza tekstova ukazuje na to da odeljci koji ne postoje u Mogilinom katihizisu odgovaraju tekstu *Kijevskog bukvara*, te da su kao predlošci poslužili i Mogilin katihizis i *Kijevski bukvar*. Ukoliko se izuzmu odeljci *sovjeti evangelstii, čuvstva tjelesnaja* i *čuvstva duševnaja*, koji postoje samo u *Kijevskom bukvaru*, svi elementi *Ortodoksos omologije* se mogu naći u Mogilinom katihizisu. Pored toga, *Kijevski bukvar* je poslužio

kao obrazac u smislu prezentovanja grade, jer je materijal u Mogilinom delu predstavljen u formi pitanja i odgovora. Po svojoj prilici, kada se građa u Mogilinom katihizisu i *Kijevskom bukvaru* podudarala, Nenadović je preuzimao tekst iz bukvara i unosio u *Omologiju*; kada pak bukvar nije sadržao materijal koji se mogao naći kod Mogile, autor je posezao za Mogilininim katihizisom (Здравинац, 2023, 82–97).

Moguće je, međutim, da će dalja istraživanja dokazati suprotno. U svakom slučaju, čak i ako se ustvrdi da ova dva dela nisu mogla biti uzori pri sastavljanju *Ortodoksos omologije* mitropolita Nenadovića, čini se da će jedan od predložaka svakako pripadati žanru bukvarnog katihizisa.

Извори

Букварь или началное оученіе хотащымъ оучитиса книгъ писмены сербско-славенскими. (1770). Беч: штампарија Јосифа Курцбека.

Могила, П. (1712). *Катихисисъ сиречь Исповѣданіе Православныхъ Вѣры Каѳолическїа и Апостолскїа Цркве Восточныхъ*. Кијев: типографија Кијевско-печерске лавре.

Ненадовић, П. (1758). *Орѳодоџос омологиа*. Сремски Карловци.

Ненадовић, П. (1763). *Орѳодоџос омологиа*. Венеција: штампарија Димитрија Теодосија.

Орфелин, З. (1767). *Первое оученіе хотащымъ оучитиса книгъ писмены славенскими называемое Букварь*. Венеција: штампарија Димитрија Теодосија.

[*Bukvar' ili načalnoje učenije hotjaščim učitisja knjig pismeni slaveno-serbskimi.* (1770). Беч: штампарија Јосифа Курцбека, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/599> (21. 02. 2024).

Могила, П. (1712). *Katehizis sirječ Ispovjedanje pravoslavnoj vjeri*. Кијев: типографија Кијевско-печерске лавре. <https://search.rsl.ru/ru/record/01008239593> (21. 02. 2024).

Ненадовић, П. (1758). *Ortodoksos omologija*. Sremски Karlovci. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/180> (21. 02. 2024).

Ненадовић, П. (1763). *Ortodoksos omologija*. Венеција: штампарија Димитрија Теодосија. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/181> (21. 02. 2024).

Орфелин, З. (1767). *Pervoje učenije hotjaščim učitisja knjig pismeni Slavenskimi, nazivae-moje Bukvar*. Венеција: штампарија Димитрија Теодосија. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/352> (21. 02. 2024).]

Литература

- Bedouelle, G. (1982). *Nastanak književne vrste «Katekizam»*. „Svesci Communio“, br. 47, str. 36–43.
- Bürkle, J. (2020). *Mission – Konfession – Reform: Zur österreichischen Katechismuspolitik Maria Theresias*. „Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte“, br. 39, str. 137–166.
- Conrad, A. (1998). *Aufgeklärte Elite und aufzuklärendes Volk?*. U: *Das Volk im Visier der Aufklärung? Studien zur Popularisierung der Aufklärung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Hrsg. A. Conrad, A. Herzig und F. Kopitzsch, Hamburg, str. 1–15.
- Engelmann, S., Reichrath, P. (2022). *Dorfgelehrte – Die soziale Funktion von lokalen Gelehrten in der Volksaufklärung anhand von Johann Georg Schlossers Katechismus der Sittenlehre für das Landvolk*. U: *Gelehrsamkeit(en) im 18. Jahrhundert*. Hrsg. T. Assinger und D. Ehrmann, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, str. 89–108.
- Israel, J. (2001). *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakuš, J. (2007). *Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji*. „Croatia Christiana Periodica“, br. 59, 67–84.
- Lehner, U. (2016). *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*. Oxford: Oxford University Press.
- Sorkin, D. (2008). *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Wehrmann, V. (1981). *Volksaufklärung*. U: *Das Pädagogische Jahrhundert*. Hrsg. U. Hermann. Weinheim–Basel: Beltz, str. 143–153.
- Wirtschaftler, E. K. 2012. *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon*. Cornell University Press.
- Вукашиновић, В. (2017.) *Српска барокна теологија*. Врњци: Интерклима графика.
- Вукашиновић, В. (2019). *Српска теологија XVIII века – Ad Fontem*. Београд–Врњци: Интерклима графика.
- Грбић, Д. (2010). *Алегорије ученог пустињољубитеља*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Грбић, Д. (2016). *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту – културно-историјски одјаци немачке просвећености Хале-Лајпцишког интелектуалног круга на јужнословенским просторима [рукопис докторске дисертације]*. Београд – Halle (Saale).
- Здравинац, С. (2023). *Описмењавање Логосом: приручници и уџбеници за основно образовање у Карловачкој митрополији пре терезијанске реформе школства*. [Рукопис мастер рада.] Београд–Келн.
- Корзо, М. (2005). *О структуре и садржанима букварних катехизиса московске печати XVII – начала XVIII вв.*, „Славяноведение“, бр. 2, Москва, стр. 74–84.

- Корзо, М. (2007). *Украинская и белорусская катихетская традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*. Москва: Канон+.
- Костић, М. (2010). *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку* (пр. Властимир Ђокић). Загреб: срд Просвјета.
- Милановић, А. (2010). *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Михаиловић, Г. (1964). *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Нинковић, Н. (2015). *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића*. [Рукопис докторске дисертације]. Београд: Универзитет у Београду.
- Остојић, Т. (1907). *Достоеј Обрадовић у Хопову. Студија из културне и књижевне историје*. Нови Сад: Матица српска.
- Пономареџ А. (2013). *Катехизис*. У: „Православна енциклопедија“, т. XXXII, Москва: Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедија», стр. 8–39.
- Рајић, Ј. (1884). *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*. Панчево: Књижара браће Јовановића.
- Руварац, Д. (1902). *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*. Сремски Карловци.
- Руварац, Д. (1905). *Две посланице Павла Ненадовића, владике карлиштадског*. „Српски Сион“, бр. 10, стр. 257–262.
- Руварац, Д. (1906). *Павла Ненадовића карлиштадског владике 'Правила за свештенике'*. „Српски Сион“, бр. 16, стр. 466–468.
- Руварац, Д. (1912). *Архимандрита Јована Рајића 'Историја катихизма'*. „Архив за историју српске православне карловачке митрополије“, бр. 15–20, стр. 225–310.
- Симић, В. (2012). *О должности поддаников к никову монарху: политички катихизис из доба просветитељства*. У: „Збирка: зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду“, стр. 459–476.
- Симић, В. (2022). *Портрет српског интелектуалца у доба просветитељства*. Нови Сад: Матица српска.
- Тимотијевић, М. (2006). *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*. Београд: Клио.
- Чигоја, Б. (2010). *Кратак преглед првих српских буквара*, „Јужнословенски филолог“, LXVI, стр. 513–545.
- Чурчић, Л. (2006). *Исходи и стазе српских књига 18. века*. Нови Сад: Матица српска.
- [Ћигоја, В. (2010). *Кратак преглед првих српских буквара*. „Јужнословенски филолог“, LXVI, стр. 513–545.
- Ћурчић, Л. (2006). *Исходи и стазе српских књига 18. века*. Нови Сад: Матица српска.
- Грбић, Д. (2010). *Алегорије уџеног пустинолјубитеља: поступак алегоризације и опусу Јована Рајића*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

- Grbić, D. (2016). *Delo Dositeja Obradovića u evropskom književno-kulturnom kontekstu – kulturno-istorijski odjeci nemačke prosvetćenosti Hale-Lajpciškog intelektualnog kruga na južnoslovenskim prostorima* [rukopis doktorske disertacije]. Beograd – Halle (Saale).
- Korzo, M. (2005). *O strukturi i sadržanij bukvarnyh katehizisov moskovskoj pečati xvii – načala xviii vv. „Slavânovedenie”*, br. 2, str. 74–84.
- Korzo, M. (2007). *Ukrainskaâ i beloruskaâ katihetskaâ tradiciâ konca xvi–xviii vv.: stanovlenie, èvolûciâ i problema zaimstvovanij*. Moskva: Kanon+.
- Kostić, M. (2010). *Kulturno–istorijska raskrsnica Srba u xviii veku*. Prir. V. Đokić, Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Milanović, A. (2010). *Kratka istorija srpskog književnog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mihailović, G. (1964). *Srpska bibliografija xviii veka*. Beograd: Narodna biblioteka SR Srbije.
- Ninković, N. (2015). *Politička i kulturna delatnost mitropolita Pavla Nenadovića*. [Rukopis doktorske disertacije]. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Ostojić, T. (1907). *Dositej Obradović u Hopovu. Studija iz kulturne i književne istorije*. Novi Sad: Matica srpska.
- Ponomarev, A. (2015). *Katehizis*. U: „Pravoslâvnaâ ènciklopédiâ”, xxxii, Moskva: Cerkovno-naučni centr «Pravoslâvnaâ ènciklopédiâ», str. 8–39.
- Rajić, J. (1884). *Istorija katihizma pravoslavnih Srbalja u cesarskim državama*. Pančevo: Knjižara braće Jovanovića.
- Ruvarac, D. (1902). *Srpska mitropolija karlovačka oko polovine xviii veka*. Sremski Karlovci.
- Ruvarac, D. (1905). *Dve poslanice Pavla Nenadovića, vladike karlštadskog*. „Srpski Sion”, br. 10, str. 257–262.
- Ruvarac, D. (1906). *Pavla Nenadovića karlštadskog vladike «Pravila za sveštenike»*. „Srpski Sion”, br. 16, str. 466–468.
- Ruvarac, D. (1912). *Arhimandrita Jovana Rajića Istorija katihizma*. „Arhiv za istoriju srpske pravoslavne karlovačke mitropolije”, br. 15–20, str. 225–310.
- Simić, V. (2012). *O dolžnosti poddanikov k njihovu monarhu: politički katihizis iz doba prosvetiteljstva*. U: *Symmeikta: zbornik radova povodom četrdeset godina Instituta za Istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, Beograd, str. 459–460.
- Simić, V. (2022). *Portret srpskog intelektualca u doba prosvetiteljstva*. Novi Sad: Matica srpska.
- Timotijević, M. (2006). *Radanje moderne privatnosti: privatni život Srba u Habzburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*. Beograd: Clio.
- Vukašinović, V. (2017). *Srpska barokna teologija*. Vrnjci: Interklima grafika.
- Vukašinović, V. (2019). *Srpska teologija xviii veka – Ad Fontem*. Beograd–Vrnjci: Interklima grafika.
- Zdravinac, S. (2023). *Opismenjavanje Logosom: priručnici i udžbenici za osnovno obrazovanje u Karlovačkoj mitropoliji pre terezijanske reforme školstva*. [Rukopis master rada]. Beograd–Keln.]

- **STEFAN ZDRAVINAC** – (1996), having graduated from the theological seminary, pursued studies in Serbian language and literature at the University of Belgrade. Subsequently, he successfully completed a dual master's program “Cultural and Intellectual History Between East and West” conducted jointly by the University of Belgrade and the University of Cologne. His interests are in the field of the Serbian 18th century studies, cross-cultural contacts in the South Slavic area and 18th century printed books.